

Володимир Мільчев

ЗАПОРОЗЬКИЙ ГАРНІЗОН НОВОСЕРГІЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ: СТОРІНКА КАМПАНІЇ 1711 року

Не можна не погодитися з тим фактом, що існує певна нерівномірність у висвітленні історії Степової України XVII–XVIII ст. Так, маємо потужний науковий доробок з історії цього регіону після 1775 р. Досить непогано розроблено й окремі аспекти історії запорозького козацтва часів Нової Січі. Разом з цим, існує чимало сюжетів, які ще й досі чекають на свого дослідника. До одного з них відноситься колонізаційна активність російського уряду на Півдні, за часів регентства Софії Олексіївни та правління Петра I, яка виявилася насамперед у заснуванні ряду фортець по Самарі та на Нижньому Дніпрі — Богородицької (Новобогородицької), Кам'яного Затону та Сергіївської (Новосергіївської). Якщо відносно двох перших фортець можна сподіватися віднайти бодай мінімальну інформацію у науково-популярних виданнях, то у випадку з Сергіївською фортецею не маємо й цього¹.

Достеменно відомо, що Сергіївську фортецю було закладено у червні-липні 1689 р. за наказом князя Василя Голіцина. Можна припустити, що свою назву фортеця отримала під час освячення, у день вшанування пам'яті преподобного чудотворця Сергія Валаамського (28 червня за ст. ст.); її зведення було продиктовано потребою російського війська у існуванні опорних пунктів на шляху до Криму, в яких можна було б утримувати артилерійські запаси, провіант та фураж. З іншого боку, зведення нової фортеці у Посамар'ї — найбільш заселеній та освоєній господарсько частині Запорожжя, дозволяло контролювати підвіз продовольства на Січ та пересування козацьких загонів. На вибір місця для майбутньої

фортеці вплинуло й те, що поблизу знаходився так званий Вільнянський брод через р. Самару, яким часто користувалися запорожці. Слід наголосити також на тому, що у безпосередній близькості до фортеці вже існувало запорозьке містечко Вільне, яке на той час нараховувало кількасот дворів (нині с. Вільне Новомосковського району Дніпропетровської області)². Тож не можна вести жодних розмов про культуртрегерську місію колонізаційних заходів російського уряду у цей період. Мотивація заснування нових фортець-містечок на запорозьких землях була виключно військово-політичною.

Сергіївська фортеця стояла на пагорбі, висота якого від підосви до вершини сягала 17 метрів. Пагорб було обведено навкруги ровом та валами. Загальна довжина цієї лінії складала 1 300 метрів. За першою лінією оборони було розташовано форштадт, у якому налічувалося до 50 будинків. У них мешкали російські вояки (стрільці, рейтари) та їх родини. Муровані стіни (4,3 метри) та дерев'яний щит над ними (1 метр заввишки), які було зведено вище форштадту, перетворювали Сергіївську фортецю на потужний оборонний комплекс. У захищеному стінами просторі знаходилися будинок коменданта, цейхгауз та хлібні магазини. Загальна площа фортеці за стінами дорівнювала приблизно 4 гектарам, оскільки відомо, що периметр «верхнього міста» склав 800 метрів (тобто, довжина одного боку — 200 метрів)³.

За неповні 22 роки існування Сергіївської (Новосергіївської) фортеці її російському гарнізону кілька разів довелося пройти випробовування на витривалість. Вірогідно, що спроби взяти її приступом мали місце ще наприкінці липня 1691 р., під час рейду запорозько-татарського війська Петра Іваненка (Петрика) на Самару та Оріль⁴. Можна припустити, що так само, як і при штурмі сусідньої Богородицької фортеці, було випалено нижнє місто (форштадт) та значно ушкоджено укріплення. На користь подібної точки зору свідчить той факт, що з початком «Кизикерменських походів», з 1695 р., обидві фортеці — й Сергіївська, й Богородицька, вже скрізь згадуються з приставкою *Ново-*. Очевидно, саме у цей час було відновлено їх укріплення та поставлено російські залоги.

Наступне атакування цієї фортеці спільними силами кримських татар та запорозьких козаків відбулося під час російсько-турецької війни (кампанії) 1711 р. Як відомо, вступ Кримського ханства у війну з Росією було санкціоновано турецьким урядом, аби допомогти шведському королеві Карлу XII та його українським союзникам взяти реванш за поразку під Полтавою та опанувати терени Запорожжя, Гетьманщини та Слобожанщини. 9 листопада 1710 р. відповідним фірманом султана Ахмеда III було оголошено війну. У останню декаду грудня 1710 р. відбулася мобілізація кримської кавалерії та концентрація її у районі Перекопу (Ор-Капи). Загальна кількість татарського війська становила до 100 000 вершників. Впродовж 6–12 січня 1711 р. кримські загони виступили з-під Перекопу на північ. При цьому більшу частину війська було переправлено на правий бік Дніпра — кінцевою метою маршруту цього угруповання мав стати Київ та його найближчі околиці⁵.

Лівим боком Дніпра у напрямі південних районів Слобожанщини та Гетьманщини просувалося приблизно 40 000 орди. Дорогою до неї приєдналося 2 000 запорозької кінноти та кілька сот піхоти⁶. Також у складі цього війська були присутні 40 шведів — ймовірно за все з офіцерів, які виконували функції військових консультантів та спостерігачів, оскільки під час походу передбачалося взяти приступом ряд російських фортець. Через 3 тижні татарсько-запорозьке військо підійшло до Самари та переправилося на її правий бік⁷. Наприкінці першої — початку другої декади лютого 1711 р. один з підрозділів отаборився поблизу Новосергіївської фортеці та розпочав її облогу.

Не відомо, наскільки тривалою та вдалою вона могла б стати, якби не підтримка населення містечка Вільного, яке складалося переважно з одружених запорожців та посполитих Війська. Очевидно, вирішальним фактором, який підштовхнув його мешканців до антимосковського виступу, стали криваві репресії 1709–1710 рр., що їх російський уряд застосував до запорожців-гордієнківців. Неабияку роль відіграло й сподівання на подальші успіхи спільних татарсько-українсько-шведських сил у справі відвоювання навколишніх територій та відновлення на них юрис-

дикції Війська Запорозького Низового. Відтак мешканці Вільного не виявили аж ніякого бажання захищатися від війська, значна частина якого складалася з січовиків. Скориставшись тим, що частина вільнянців опинилася за мурами Новосергіївської фортеці та вдарила у спину російським воякам, запорозько-татарське військо швидко опанувало її⁸. Сталося це не пізніше середини лютого, оскільки вже станом на 14 лютого ця подія фігурує у документах як така, що «мала місце бути». Враховуючи вирішальну роль козаків-вільнянців у справі опанування Новосергіївської фортеці, спротив її московського гарнізону не носив відчайдушного характеру — її залога була змушена скласти зброю. Проте, сплатою за збережене життя стала втрачена свобода, оскільки запорожці «всех москалей новосергиевских ппена хану жаловали»⁹. Відзначимо, що факти підтримки запорозько-татарських загонів населенням Посамар'я, як у випадку з Вільним, були далеко не поодинокими. Тоді ж, у лютому 1711 р. на їх бік пристало населення військової слободи Кочережок¹⁰ (нині село Кочережки Павлоградського району Дніпропетровської області)¹¹.

Залишивши у Новосергіївській фортеці залогу з числа козаків Вільного, запорозько-татарські загопи попрямували на Слобожанщину, однак, зустрівши запеклий спротив на Ізюмській засічній лінії, змушені були завернути назад¹². На початку березня 1711 р. запорозький загін зробив спробу взяти приступом Новобогородицьку фортецю, проте значних успіхів у цьому не здобув, з приводу чого комендант фортеці Шеншин зауважував: «Новобогородицкая крепость земляная и делана легулярно и волновать об неп не извольте — не запорожцам такую крепость добивать...»¹³. Частково випаливши новобогородицький форштадт, запорожці були змушені відійти, потрапивши під артилерійський обстріл гарнізону фортеці¹⁴. 5 березня 1711 р. переважна більшість запорозьких та татарських загонів залишила Посамар'я та пішла у кримські володіння на р. Молочну, де збиралися провести всю весну, підгодувати коней та на початку літа повернутися на Запорожжя¹⁵. Перед поверненням до Криму гарнізон Новосергіївської фортеці було збільшено за рахунок січовиків до 500 козаків. їх головним завданням було утримувати фортецю до повер-

нення головних сил. Аби забезпечити Новосергіївську з боку російського гарнізону Новобогородицької фортеці, між ними табором стали 1 000 запорожців та татар під головуванням отаманів Нестулія та Пляки (Фляки)¹⁶.

Російське військове командування, занепокоєне втратою одного з опорних пунктів у системі оборони, докладало зусиль до повернення Новосергіївської фортеці. Планувалося на початку квітня 1711 р. висунути у похід на Крим до 20 000 війська (російського та гетьманського) під командуванням генерал-майора Д. І. Бутурліна, яке б під час маршруту відбило Новосергіївську фортецю, однак небезпека татарського нападу на Правобережжі надовго прикувала це угруповання у околицях Переяслава¹⁷. Натомість вирішено було впоратися силами зведеного загону російської регулярної армії та слобідських козацьких полків під головуванням генерал-майора Ф. В. Шидловського — воєводи Харкова та Ізюму, командуючого над всіма військами Слобожанщини. 11 квітня 1711 р. з'єднаний корпус Шидловського переправився через р. Оріль та підійшов до Новосергіївської фортеці. Загальна кількість цього війська становила 3756 чоловік, з них 1267 — козаки та старшини Охтирського, Харківського, Сумського та Ізюмського слобідських полків¹⁸.

У відповідь на пропозицію скласти зброю, запорозький гарнізон вивісив на стіни фортеці прапори як сигнал готовності прийняти бій, та обстріляв осадників з єдиної гармати, яка була у його розпорядженні, та з рушниць. На приступ фортечного муру було кинута 2 роти Воронезького ескадрону та 2 роти полку бригадира Анненкова, з одного боку, та чугуївських й ізюмських козаків, з іншого. В цей же час на допомогу запорожцям Новосергіївської фортеці з лівого боку Самари, через Вільнянський брід, переправилися татари та запорожці під проводом отаманів Пляки та Нестулія та вдарили по чугуївцях й ізюмцях. Уздрівши прибуття підкріплення, запорозький гарнізон відчинив брами та запустив до бою піхоту. Втім, цей маневр виявився невдалим, оскільки Ф. В. Шидловський ввів резерв — козаків під началом бригадира Осипова та роту полковника Новикова. Вони спромоглися подавити запорозькі та татарські сили. Не давши захисникам Новосер-

гіївської змоги повернутися до фортеці, загін Шидловського витіснив їх на лівий бік Самари та гнав аж до місця стоянки загонів Нестулія та Пляки, у напрямі до Новобогородицької фортеці¹⁹.

Вранці наступного дня, 12 квітня 1711 р., російські та слобідські полки знову пішли на приступ, цього разу з трьох боків. За допомогою гранат та гармат їм вдалося пробити отвір у тій частині фортечного муру, яку було зроблено з дерев'яних паль. Після цього, скориставшись зменшенням числа захисників, вояки Шидловського захопили першу лінію оборони, так зване «нижнє місто». Бій був надзвичайно запеклим — запорожців у полон не брали. При цьому до рук атакуючих потрапила єдина гармата та запорозькі прапори. Останнім рубежем оборони фортеці відтепер залишився замок — «верхнє місто», в якому закрилися залишки гарнізону, а також жінки та діти вільнянських козаків. Заради уникнення зайвих втрат під час штурму цього останнього оплоту захисників за наказом генерал-майора Ф. В. Шидловського замок було підпалено. Аби врятувати життя своїх родин, що задихалися у диму та гинули у полум'ї, козаки припинили опір. О 17⁰⁰ того ж дня запорозький гарнізон Новосергіївської фортеці капітулював²⁰.

У полон було взято 700 козаків (з них 46 — січовики) та 3220 жінок і дітей. До рук переможців потрапила 1 гармата (решту артилерії, очевидно, було вивезено запорожцями у березні), 1305 пищалей, 3 прапори та 1 литаври. Не обійшлося без втрат з боку нападаючих — під час штурму фортеці було вбито 14 солдат і драгунів та 8 козаків; поранено 4 офіцери, 35 солдат і драгунів, 29 козаків й 1 козачий сотник²¹.

Подальшу участь захоплених у полон мешканців Вільного та січовиків було вирішено ще задовго до взяття російським військом цієї фортеці. У відповідь на запитання Ф. В. Шидловського з приводу того, що йому робити з населенням Запорожжя, яке у лютому-березні пристало на бік запорозько-татарського війська та удруге зрадило царя, генерал-адмірал Ф. М. Апраксін повелів *«оньм воздать достойную мечь»*. Гідна помста передбачала страту всіх дорослих чоловіків через повішення та садження на палі. Жінок та дітей наказувалося вислати вглиб Гетьманщини чи Слобожанщини до «остаточного вирішення» їх долі²². Захо-

пивши фортецю, генерал-майор Шидловський обмежився стратою кожного десятого оборонця Новосергіївської, за жеребкуванням. Решту вцілілих вільнянців було відіслано до Москви, звідки їх мали відправити на поселення до Сибіру²³. Подібна ж доля спіткала і мешканців згадуваної військової слободи Кочережок, яка розташовувалася дещо вище за течєю р. Самари. 13 квітня 1711 р. Ф. В. Шидловський відрядив каральний загін — 650 слобідських козаків, який спалив це селище. Його мешканців — 200 родин козаків та посполитих — було відконвойовано до Харкова²⁴.

Мешканці містечка Вільного передбачали можливість подібної помсти ще задовго до штурму фортеці російським військом, а тому у березні 1711 р. відправили депутацію до кримського хана з проханням дозволити їм переселитися на татарський степ²⁵. Подібного дозволу вони так і не отримали, оскільки окрилені відносним успіхом зимового походу кримці сподівалися закріпити його влітку та опанувати терени всієї Лівобережної України. На початку березня 1711 р., під час відходу запорозько-татарського війська на р. Молочну, до нього приєдналася лише частина неодружених чоловіків, які воліли стати січовиками²⁶. Зауважимо, що частині вільнянців, очевидно, тій, яка залишалася власне у Вільному, а не у фортеці, вдалося уникнути репресій після взяття Новосергіївської та дістатися Січі²⁷.

Взяття Новосергіївської фортеці та розправа над її захисниками не принесли командуючому російського угруповання Ф. В. Шидловському нових нагород, багатства та титулів, як це було після Полтави, коли його, полковника харківського та ізюмського, було нагороджено чином генерал-майора та призначено командиром над всіма слобідськими козацькими полками. Навпаки, зруйнування всього комплексу фортеці під час штурму було розцінено як підрив обороноспроможності регіону. Вже наприкінці квітня 1711 р. по відношенню до нього було розпочато слідство, його самого заарештовано, а численні маєтки на Слобожанщині конфісковано до казни²⁸.

Невдалий Прутський похід влітку 1711 р. та подальше перебування території Посамар'я у складі Турецької імперії стали на перешкоді відбудови Новосергіївської фортеці. Цілковите зни-

щення останньої під час штурму 11–12 квітня 1711 р. підтверджує й той факт, що вона жодного разу не згадується серед інших російських фортець на Півдні, які, згідно умов Прутського договору 1711 р. та Константинопольського трактату 1712 р., мали бути зриті або передані туркам²⁹. Відтак, жертва крові, що її принесли запорожці — захисники Новосергіївської фортеці, не була даремною. Один з плацдармів імперської колонізації Запорожжя було знищено. Саму пам'ять про існування Новосергіївської фортеці на довгі роки передано забуттю.

Вважаємо, що подальші дослідження історії існування Новосергіївської фортеці мають вестися у двох напрямках: по-перше, комплексного археологічного обстеження її залишків, по-друге, введення до наукового обігу нових комплексів джерел, що виникли внаслідок її функціонування впродовж 1689–1711 рр. Серед таких можемо назвати виявлені нами у зібраннях Російського державного архіву давніх актів, за описами фондів № 9 — «Кабінет Петра Великого» та № 124 — «Малоросійські справи», документи, що стосуються початкового та кінцевого періодів існування цієї фортеці³⁰. Вони ще чекають на свого дослідника.

¹ Мицик Ю. А. Богородицька фортеця // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ — Запоріжжя, 2002. — С. 42–43; Кривко І. М. Кам'яний Затон // Там само. — С. 193.

² История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. — К., 1977. — С. 512–513 [Н. В. У згаданому виданні датою заснування селища названо 1776 р., що не відповідає дійсності, ображає пам'ять перших насельників — запорозьких козаків та занижує їх внесок у справу залюднення та господарського освоєння регіону — В. М.].

³ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — К., 1993. — С. 62–63.

⁴ Там само. — С. 119.

⁵ Санін О. Г. Крымское ханство в русско-турецкой войне 1710–11 года // Историко-публицистический альманах «Москва-Крым». — № 2. — Москва, 2000 // <http://www.moscow-crimea.ru/history/hanstvo/war1710-11.html>, 01.06.2004.

⁶ Российский государственный архив Военно-морского флота (г. Санкт-Петербург) (далі — РГАВМФ). — Ф. 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Лл. 3 — 3об.

⁷ Мышлаевский А. З. Война с Турцией 1711 г. (Прутская операция). — СПб., 1898. — С. 49–50; Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971. — С. 99.

⁸ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 368.

⁹ РГАВМФ. — Ф. 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 4.

- ¹⁰РГАВМФ. — Ф. 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 23.
- ¹¹История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. — С. 572 [Н. В. Як і у випадку з Вільним, часом заснування села вказано другу половину XVIII ст. — В. М.].
- ¹²Санин О. Г. Крымское ханство в русско-турецкой войне 1710–11 года // <http://www.moscow-crimea.ru/history/hanstvo/war1710-11.html>, 01.06.2004.
- ¹³РГАВМФ. — Ф. 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Лл. 16–16 об., 17.
- ¹⁴РГАВМФ. — Ф. 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Лл. 14–14 об., 15.
- ¹⁵РГАВМФ. — Ф. 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 11.
- ¹⁶Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 368.
- ¹⁷Санин О. Г. Крымское ханство в русско-турецкой войне 1710–11 года // <http://www.moscow-crimea.ru/history/hanstvo/war1710-11.html>, 01.06.2004.
- ¹⁸РГАВМФ. — Ф. 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Лл. 20, 25–26 об., 44 об.
- ¹⁹РГАВМФ. — Ф. — 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Лл. 21–21 об., 22.
- ²⁰РГАВМФ. — Ф. — 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Лл. 22 об., — 23.
- ²¹РГАВМФ. — Ф. — 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Лл. 61 об., — 62.
- ²²РГАВМФ. — Ф. — 233. — Оп. 1. — Д. 249. — Л. 53.
- ²³Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 3. — С. 369.
- ²⁴РГАВМФ. — Ф. — 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Лл. 23, 31.
- ²⁵РГАВМФ. — Ф. — 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 169.
- ²⁶РГАВМФ. — Ф. — 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 179.
- ²⁷РГАВМФ. — Ф. — 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Лл. 249–249 об.
- ²⁸РГАВМФ. — Ф. 233. — Оп. 1. — Д. 14. — Лл. 120–130.
- ²⁹Полное собрание законов Российской империи. — Т. IV (с 1700 по 1712 гг.). — СПб., 1830. — С. 714–717, 826–828.
- ³⁰Российский государственный архив древних актов (г. Москва). — Ф. 124, — Оп. 1, 1688 г. — Д. 86 (ч. 1–2) «Дело о построении на р. Самаре двух крепостей — Богородицкой и Сергиевской. Август 1688 — август 1689 гг.»; Ф. 9. — Отд. 2. — Оп. 3 (ч. 1). — Кн. 10. — Лл. 487–493. — «Ведомость о гарнизонах, артиллерии и боеприпасах в Новобогородицке, Каменном Затоне и Новосергиевске. 1709 г.»; Ф. 9. — Отд. 2. — Оп. 3 (ч. 1). — Кн. 13. — Лл. 335–343. — «Донесение Д. М. Голицына из Киева о причинах взятия крымскими татарами Новосергиевской крепости. Февраль 1711 г.».